

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱԶՄԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“ԲԱԶՄԱՎԵՊ”

Տարեկան՝ ֆրանք 10.—
Դանձեկան 50.— Տոլար 2.—
Բուլլի 4.

ԲԱԶՄԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“ԳԵՂՈՒՆԻ”

Տարեկան՝ ֆրանք 10.—
Դանձեկան 50.— Տոլար 2.—
Բուլլի 4.

1848-1909

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԱՄ ԿԷ. - ԹԻՒ 12

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՀԱՅՈՑ “ՎԱՐԻՍ,”

ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՄՏԲԱՐՈՆ՝ Հայաստանի նկարա-
գրութեան մէջ կը յիշատակէ «Վա-
րիս» մեհնանը Ավոս լեռան ստո-
րոտ, մօտ Եկեղատան տանող ճա-
նապարհի մը¹:

Վարիս աստուածութեան յիշատակու-
թիւնը բացակայ է ոչ միայն հայկական
ղիցարանութեան նուիրեալ բոլոր երկա-

սիրութիւններէն, այլ նաև բանասիրական
ուրիշ գրութիւններէ, յորս ընդհանրապէս
կը յեղյեղուին Սարարոնի վկայութիւնները,
Բացառութիւն պէտք է ընէ 1740ին հրա-
տարակուած Տիեզերական Պատմութիւն
մը՝ Անգղիացի գիտնականներու ընկերու-
թենէ մը հրատարակուած՝ ուր Սարարոնի
խօսքը ի մէջ կը բերուի²: «Բարիս էր
Հայոց յատուկ ուրիշ աստուածութիւն մը,
և ունէր՝ ինչպէս կը գրէ Սարարոն՝ իրեն
նուիրեալ փառաւոր տաճար մը. բայց թէ
ինչ կերպով կը պաշտուէր՝ ո՛չ մէկ տեղ
յիշատակուած կը գտնենք³»:

1. «Կ'ըսուի թէ Անիաններէն ոմանք Ուսիս (Ու-
սիք) ընակեցան. ուրիշներ՝ Հայերէն վեր՝ Ավոսի և Իմ-
վարոսի մօտ. առնել Տարիսի մօտ կը կազմեն, Ավոս
մօտ է Եկեղատան տանող ճամբուն և Վարիսի տաճարին
գիմացն է» (Սարարոնի ԺԱ, էջ 803):

2. Նոյն երկին մէջ կ'ըսուի. «Յօրնազ Հայոց մասին
սա ամբաստանութիւնը կ'ընէ թէ անոնք ազանքներու,
ընկերու և երբեմն մանուկներու աղիքներով Հայոցութիւն
ընելով՝ ապագայ դէպքեր կը զուլակեն»:

Յօրնազի ակնարկուած կարգը՝ հետեւեալն է. (Երգիծ. Ն.)

Մանր դրամով

Հրեայները երգներ կը ծախեն, ինչ տեսակէն ալ
որ ուզեն.

Գողթրիկ ամուսին մը կը խոտառայ, կամ անզաւակ
հարուստէ մը

Ամենաճոխ կտակ մը, ազանքի ջերմաշերմ Թոքը
Ձնեկով՝ Հայազգի կամ Կոմագնեացի զուլակը.

Կը պատահէ հաւերուն կուրծքը և ընկնեալ աղիք-
ները,

Երբեմն նաև աղաքներու՝ իր յանցանքը ուրիշին վրայ
մզկով:

Մեծիւր Չէգարթթի՝ որ Յօրնազի երգեալը անու-
թեանց յարասութիւնն ըրած է, այս կտորէն յետոյ կ'ա-
նչցնէ. «որովհետև այս ազգին համար ամէն ոեղի՝ լա-
վաբուած՝ ոչինչ է. che a questa razza - ogni del-
litto ben pagato è nulla» (էջ 165):

8. «Übersetzung der allgemeinen Welthistorie,
die in England durch eine Gesellschaft von Ge-
lehrten ausgefertigt worden» VIII Theil, Halle,
1749, էջ 240.

Ամենէն առաջ պէտք է քննել թէ «Վա-
րիս» հայկական աստուածութիւն մը կա-
րելի է նկատել. վասնզի Ստրաբոն «Հա-
յերէն վեր» կը գետեղէ զայն պաշտող
ժողովուրդը, և այս պատճառաւ անշուշտ
հայազէտները զայն նկատի առած չեն :

Այս տեսակետիւ դիտելի է որ Ա. Ստրա-
բոն՝ ինչպէս ուրիշ յոյն հեղինակներ՝ Հա-
յաստանի այլ և այլ նահանգները իբր
ուրոյն ազգութիւն նկատելով՝ յաճախ զա-
նոնք կը զանազանեն որոշակի Հայերէն.
բայց ցեղական այդ տարբեր տարբեր
պատմական շրջաններու մէջ ձուլուած
ըլլալով Հայութեան հետ և ընծայած ըլ-
լալով անոր իր կրօնական կամ ցեղա-
կան ժառանգութիւններու մէկ մասը՝ ներ-
կայապէս անոնք այն կարեւորութիւն ու-
նին ինչ որ միւս նահանգները : Այսպէս
Ստրաբոն Եկեղիք և Տարսն գաւառներն
անգամ Հայաստանէն տարբեր կը ներ-
կայացնէ՝ Արտաշիասի վրայ խօսած ժա-
մանակ, մինչ անոնք պատմական ամենա-
մեծ նշանակութիւն ունեցող շրջանակնե-
րէն պէտք է նկատուին ներկայիս :

Բ. Վարիսը պաշտող տոհմը կը կոչուէր
Ալեհիսներ (ΑΙΛΕΪΣΤΑΙ)։ Արդ Ենեաս ա-
նուան նախնական ձևն ալ եղած է Ալեհիաս
(ΑΙΛΕΪΑΣ). ներկայապէս ապացուցուած է
արդէն թէ Ենեասը աստուածուհի մ'էր,
մանաւանդ թէ Աստուածուհւոյ մը մէկ
տիտղոսը միայն. Աստղիկը (Ափրոդիտէ)
Ալեհիաս կը կոչուէր, որ ըստ նոր լեզուա-
բաններու՝¹ Անահիտ անուան հետ յարըն-
չութիւն ունի, որովհետեւ Պոլիբիոս Անա-
հիտ² անունը Αἰνῆ δեռով կը ներկայացնէ :
Վերջին փաստիս նպաստաւոր է նաև այն
հանգամանքը՝ որ Հայաստանի մէջ Անի
ձեռով կը գտնենք քաղաք մը և զղեակ մը,
որ ինչպէս կը դիտէ Հ. Ալիշան³ ամե-

նայն հաւանականութեամբ Անահիտէն ա-
ռած են իրենց անունը :

Արդ եթէ Ալեհիաս (Ենէաս) կարող էր
Ալիսի և Անա (հետ) ձևերուն համապա-
տասխան ըլլալ, լեզուաբանական ճիշդ
միևնոյն ճամբով Ալեհի-տն անուան առա-
ջին մասը կարող էր Անի կերպարանա-
փոխման հասնիլ. Գալով անոր ան վեր-
ջաւորութեան՝ պէտք է դիտել որ ան ցեղը
կամ վայր նշանակող ածանց մ'է, որով-
հետեւ Պոլիբիոս Αενί-ences՝ ձեռով կը յիշէ
զանոնք, այսպէս կ'ունենանք Ալիսի, կամ
Անի արմատը, և Ալեհիսներ արտասովոր
անունն տակ գրեթէ Անի — եսև կամ Ա-
նեցի իմաստը ունի :

Ալեհիսները՝ Յունաստանի ժողովուրդ
մ'էր, որ կը բնակէր Ետողիոյ և Թեսսա-
ղիոյ միջև, այսինքն է Յունաստանի ցամա-
քային մասի կեդրոնը, որուն համար կի-
կերոն կ'ըսէ. « Ալեհիսնք և Դորացիք և
Դուրպները... հեռի են ծովէն »⁴ :

Ուրեմն Ստրաբոն Յունաստանէն յեկած
կը համարի Հայաստանի ժողովուրդներէն
մէկը՝ որ Ուտիքէն տարածուած էր շրջա-
կայ գաւառները : Զայս ապացուցանելու
համար՝ նա հետեւեալ տեղեկութիւնն ևս
կու տայ. « Ալեհիսներ Ռիտիայի (Ուտիք)
մէջ քաղաք մը շինեցին Ալիսան (Αἰνῆα)
անունով, և հոն կը ցուցուին հեյլեոսական
գեղերը և պղնձե անօթերը և զերեզմաններ » :

Ստրաբոնի այս համոզումը շատ չի տար-
բերի իր այն գաղափարէն՝ թէ Հայերը
Թեսսաղիայէն եկած են Հայաստան. յու-
նական աւանդութիւն մը՝ զոր կ'ընդունի
նա, որովհետեւ « Հայերու տարազը Թեսսա-
ղական ողբերգութեանց մէջ բնմի վրայ
կու գայ. ծիսավարութեան արհեստին մաս-
նաւոր սէր մ'ունի որ Թեսսաղիայէն պէտք
է եկած ըլլայ » :

1. Տե՛ս Ֆրանս, Հանք, Ի բուն Ենէաս :

2. Առանձին քննութեան մը մէջ մենք ջանացած ենք
ապացուցանել՝ թէ Անա և Հետ զատ բառեր են և կը
նշանակեն Մայր Հասեանք (մայր Հայոց, ինչպէս կը
համարուէր Անահիտ). բայց Ենիսըն՝ որուն գրապէս հա-
զորած են այս կարծիքը՝ համաձայն չէ մեզ :

3. Շիրակայ Տեղագրութիւն :

4. Գ. 3, 1.

5. Համբոս, Բ. 749, Հերոդ. Է. 198, Լիվ. Իվ. 5.
— Այնիկեանք ժողովն այս յիշատակութիւնները տե՛ս
Ֆորէլլիիի « Onomasticon » բառարանը, Prati,
1847.

Ուտիքի մէջ ծանօթ չէ ամենեւին Այս եհանայի նմանող ո՛ր և է աշխահագրական անունն. բայց ինչպէս պոնտական խաղտեսց մասին դժուար պիտի ըլլար ենթադրել թէ Վասպուրականէն և Արարատէն եկած են՝ եթէ արձանագրութիւնները զայս չապացոցցանէին, կամ պարսկական Զուդան ու Նախիջևանը հայկական գաղթականութենէ մը կանգնուած ի յիշատակ իրենց նախնի հայրենիքին, — եթէ այդ դէպքը պատմական ծանօթ շրջանակներու մէջ տեղի ունեցած չըլլար, — թերևս անտեղի չըլլայ ենթադրել թէ Ռոտիքի մէջ հիմնուած Այնիանայի (Անիի) բնակչութիւնը՝ բարբարոսներու արշաւանքի պատճառաւ մղուած ըլլալ դէպ ի Արարատ և հոն կանգնած Ուտի մը ի յիշատակ կործանուածին, որովհետեւ ինչպէս Հայոց դիւցադները՝ իրենց աշխարհագրական վայրերն ալ կը սիրեն իրենց նախնեաց անունը պահել:

Այսպէս «Վարիս»ի պաշտամունքը ո՛չ միայն հայկական կեանքի մէջ, այլ նոյն իսկ անոր կեդրոնը մտած ըլլալու հաւանականութիւնն ունի:

Բայց համարելով իսկ թէ Վարիսի պաշտամունքը — որ Ուտեայ գաղթականութեան յատուկ էր, և ունէր տոհմար մը՝ որուն անունը բաւական համարի Ստրաբոն մտաւկայ լիւս մը ծանօթացնելու համար — դրացի ժողովրդեան մը ստացուածքն ըլլայ, հետագայ հարցը կը ծագի. ընդունուած չէ՞ր ան Հայութենէն՝ կամ կրօնական գաղափարներու և կամ ցեղերու խառնուումով: Ահա ինչ որ պիտի քննենք:

Վարիս (Βάρης Ստրաբոնի ըով) հայկական ոչ մէկ աստուածութիւն կը յիշեցունէ, ի բաց առեալ Բարչամիհա. սակայն անտեղի պիտի ըլլայ իրարու հետ համեմատել այս երկուքը, որովհետեւ Բարչամիհա անունը յառաջ կու գայ սեմական

Բարչամիհ (երկնքի աստուած) անունէն, որ չէր կարող Բարչամիհա ձեռով բաժնուիլ՝ Էմին Բարչամիհա անունը կը ստուգարանէ Ասորեանանեայց պատերազմի աստուծոյն անունով՝ որ կը կոչուէր Նիև և երբեմն նաև Բարչ, կարծիք մը որ չէ՞ր ընդունուած գիտնականներէ: Եթէ Բարչ անունով ուզենք Վարիսը ստուգարանել՝ իսկ վերջաւորութիւնը անմեկնելի կը մնայ՝ Նոյն պատճառաւ չենք կարող Բարի բառին վրայ մտածել. անտարակոյս գեղեցկագոյն մակդիրը՝ որով կրնար աստուածութիւն մը հպարտանալ՝ պիտի ըլլար Բարիս, և Հայերը առաւելութիւնը պիտի ունենային՝ Ուտի տեղի Բարութիւնը բազմի վրայ հանելու, բայց ներքին չէ՞ զայդ հաստատել Վարիս անունն վրայ միայն հիմնել: Վարս բառը՝ որ Վարսապր աստուղի պատճառաւ կրնար կրօնական նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլալ՝ ներկայ պարագայիս ո՛չ մէկ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել մեզ:

Քանիտփոն Կիրոսի ժամանակակից հայ իշխաններու վրայ խօսելով՝ կը ծանօթացնէ մեզ Տիրբան և «Սափարիս». այս անուան կէտը կ'ընծայէ մեզ՝ մեր ընկած աստուածութեան անունը Վարիս. ոչ ոք կ'երկրայի թէ Քանիտփոն յիշատակած է «Սափարիս» ձեռով Երվար Հայկական անունը, որ Տիրբանի նման սիրելի է հայ ժողովրդեան և ընտանի: Արդ ինչպէս «Սափարիս» անունն մէջ «Վարիս»ի «ւար» կը համապատասխանէ, այսպէս նաև դիւցական յորշոյրման մէջ «Վարիս» պէտք է «ւար» կամ «ւարժ» հայկական ձայնի մը յունական տառագրութիւնն ըլլայ:

Ուտից հայ դիւցաբանութեան մէջ «ւարժ» անուամբ աստուած մը:

Խորենացի կանոնաւոր վարմունք մ'ուտի կուռքերու նկատմամբ. զանոնք չի՛ փշրեր. օգտակար կ'ընէ: Կ'ընդունի թէ

1. Տէս Գեղեցի Դիցաբանութեամբ, Թրքմ. Հ. 8. Թոքոսան, էջ 72.

2. Recherches sur le paganisme arménien.

3. Այդ վերջաւորութիւնը յունական յաւելուած մը նկատուել չէ քանի որ Ստրաբոն Վարիսի «Βάρης» կը հուզէ, և ոչ «Βίρεως» օրինակ իմէ, Եթէ Վարիս ձեռ ունենայինք՝ կարելի էր անտեսել վերջաւորութիւնը:

անոնք սովորական մահկանացուներ եղած են ժամանակաւ, իշխանի կամ թագաւորի դեր կատարելով. այս համոզումն օգտուելով՝ երբ իր թագաւորներուն ցանկին մէջ դատարկ մը տեանէ՝ աստուածներէն մին կը վերադարձնէ իր նախկին մարդկային վիճակին. այսպէս Աստղիկը՝ Յարեթի դուստրը կ'ըլլայ, և Վահագնը՝ Հայոց ժամանակագրութեան մէջ կարեւոր դերք մը կը զբաւէ: Երբ խորհնացիին իր թագաւորներու թափօրը կ'անցնէ մեր առջեւն՝ պէտք ենք կասկածիլ որ մի՛ գուցէ անոնցմէ մին ծպտեալ աստուածութիւն մ'ըլլայ: Կռապաշտները մարդիկը կ'աստուածացնէին. խորհնացի դերք կը մարդացնէ: Արդ խորհնացոյ դիւցազններուն մէջ Վարժ անունը փնտռելով՝ կը հանդիպինք մոռցուած՝ բայց հետաքրքրական անձնաւորութեան մը:

«Գեղամ դառնայ ի դաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լեռինն ի ձորակի մի ամբողջինէ՝ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: ի սորա ծնընդոց աստ ուրեմն առ Արտաշէսիւ թոռամբ Վաղարշակայ ոմն Վարժ անուն պատանի լեալ, աշող յորս երջնուաց և այծեմանց և վարազուց, դիպածգութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որոսց արքունեաց կարգէ, և շէնս պարգեւէ նմա առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան. և ի սմանէ ասեն լինել զտունն Վարժա՝ նուրի »:

« Վարժ անուն պատանին » միւս « պատանեկիկ » Վահագնին պէս մին չէր այն երիտասարդ աստուածներէն՝ որ երկինքը կը զուարթացնէին իրենց աշխոյժովն և քաջութեամբ: Պէտք է դիտել որ Վարժի անձնաւորութիւնը հարկաւոր չէր ամենեւին խորհնացոյ համար՝ իշխանական ցուցակ մը կեղծիքով ամբողջացնելու տեսակէտով. իսկ եթէ Վարժնուրիքի ստուգաբանութիւնն էր իր նպատակը՝ չկար ոչ մէկ մասնաւոր պատճառ՝ զայն Արտաշէսի մը ժամանակակից դնելու, երբ Վաղարշակն ընտրած էր ինք՝ իրր կազմակերպիչ նա-

խարարական դրութեան: Այս պարագան է որ հաւանական կ'երևցնէ մեզ թէ խորհնացի Արտաշէսի նուիրումը Գողթան երգերու մէջ լսած է « Վարժ » ի մասին, ոչ իրր քաջ որսորդի, այլ իրր որսական աստուածութեան մը, անոր մասնաւոր շեմոնաւորութիւն մը պէտք է ունեցած ըլլայ իր բոլոր կեանքին մէջ այն արջայն՝ որ կը հառաչէր մեռած պահուն. « Ո՛ր տայր ինձ... զվազելն եղանց և զվագելն եղջերուաց »:

Վարժ բառը՝ խորհնացիին Վարժա՝ նուրիքի հետ յարաբերութեան մէջ դրուած՝ վերջնոյ միջնորդութեամբ ձայնական սերտ աղերս ունի Վարագի հետ: Սա աստուածութիւն մ'էր՝ որուն չափ ո'չ մէկ դերք դժբաղդութեան ենթարկուած են. աքսորեալ մ'է ան հայ դիցաբանութենէ. չաքագոյն արկածի մ' հանդիպած է ան. շփոթուած է անասնոյ մ' հետ: Եւ սակայն բաւական էր դիտել Վարագդատ, Վարագապառն, Վարագդեմ անունները և զանոնք թարգմանել կենդանւոյ իմաստով՝ տեսնելու համար թէ այստեղ ո'րքան անտեղի է կիւն ըստը ենթադրել: Եւ սակայն ո'չ Գեւեք, ո'չ Տուէն և խաչ. և ոչ ուրիշ հայ դիցաբանութեան վրայ գրողները — ի բաց առեալ Ալիշանը — ըմբռնած են Վարագի սրբազան կերպարանքը. Հ. Ալիշան կը գրէ.

« Թողումը գազաններն այլ՝ իրենց Առիւծ թագաւորովն և ինձով, որոց անուամբ տեղիք այլ կան ի Հայս, նաև յատուկ անուանք մարդկան . . . Ընձակ, Կորիւն, Եղնիկ... յիշեմք... վայրի խոզն, որ վարագ կոչի առ մերս, վիարագ առ Պարս... աւելի քան զյատուկ անուանս տեղեաց (վարագ լեռոն, վարագարուր և մարդկան վարագտորդատ, վարագդատ, վարագշապուհ, վարագվադան, վարագտիրոց, և այլն), նշանելի են մեծ, ընդարձակ, զօրաւոր իմաստով իրք. ինչպէս վարագարեկ, վարագաշիղք, վարագափողոց, և այլ աւելի նշանաւոր վարագագիւր՝ կամ վարագնկարագի մատանի. որոյ ձեն՝ կընքուած գրոյն հաստատութեան ասպհով

նշանն էր. արդեօք կնքոյ տառերն յատուկ ձև մ'ունէին, թէ մատանւոյն վրայ վարագու կերպարանք կամ գլուխ քանդակած է, չեմք կարող որոշակի բան զօցէ ևս աւելի՝ մատանւոյն և կնքոյն մեծութիւնը նշանակել... Հիւնական դիցարանութեանց մէջ շատ յիշատակներ կան վարագի՝ այլևայլ դից և դիւցազանց հետ. անհրաժեշտ կ'երևի Հայոց այլ դիցական վարագ մ'ունենալն, երբ յիշենք որ ինչպէս Տրդատ՝ Տիրիտուրք է, Միհրդատ Միհր չաստուծոյ, այսպէս վարագդատն ալ՝ վարագի տուրք (որպէս և ի սուրբ կրօնս մեր Աստուածատուր, Քրիստոսատուր, Խաչատուր)։ Գոցէ և յիշենք Տիր և վարագ՝ շատ հետի լայն իրարմէ, զի ըստ Պարսից՝ Հրատ Մոյրոակի՝ որ է Ալեւ դիցարանից՝ նշանն էր վարագ. Տիր այլ՝ ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ՝ դպրութեան յատուած էր՝ ո՛չ անմասն յարիւնքնէ՝ »։

Հ. Ալիշանի վերջին տարակուսական տողերն կը նախադասենք իր նախորդներէն. շատ աւելի բնական էր որ վարագը՝ Հրատ-աստուածն եղած ըլլայ՝ քան սըրբազանացած անասուն մը։ Պարսիկ և հայ դիցարանութեան մէջ կենդանիները բնաւ առաջնակարգ աստուածութիւն մը չեն — ինչպէս է եգիպտականին մէջ — այլ կը սըրբազանութիւն՝ աստուածութեանց նուիրուած ըլլալուն համար։ Լուկուլլոս Եփրատի մօտ հանդիպեցաւ վզերնէն լապտերի պատկեր կրող կովերու. անոնք առանձին յարգանք կը վայելէին՝ որովհետեւ Անահտայ զոհ ըլլալու սահմանուած էին. նոյն պարագայն է նաև կիների նկատմամբ։ Բայց եղջերուն և վարագը՝ որսի աստուածներու յատկանիշներն են, և ձայնական նմանութենէ զատ՝ պաշտօնով իսկ վարագ կը մերձենայ «վարժ»-ի, որ էր «աջող յորս եղջերուաց, այծմանց և վարագուց»։

Հայ բառարանն իսկ իր օգնութիւնը կ'ընծայէ սոյն խնդրոյ լուծման։ Ինչպէս

մեկնելի է վարագուք բառը. — Հ. Ալիշան «ոյժ»-ի իմաստը միայն կը տեսնէ անոր մէջ. Հայկագեան կ'ըսէ. «Թեք արծուոյ մեծամեծը, կամ ծայր փետրոյ թեք թրուչնոց. (Թեքս նման ստույ վարագաց)». ո՛րքան հանճարեղ ենթադրութիւններ ալ ներկայացուին՝ վարագուք բառը երբէ՛ք զոհացուցիչ բացատրութիւն պիտի չունենայ, մինչև որ հոս անասնոյ մը տեղ՝ աստուածութիւն մը չտեսնանք. ո՛չ մէկ պարագային կարելի է արծուին համար ըսել՝ թէ կիճի թև ունէր, բայց կարելի է զայն նմանցնել քառորդ աստուածութեան մը։ Եւ յիշաւ՝ Պարսից մէջ աստուածները և դիւցազնները բեկրով կը նկարուին և կը քանդակուին. Պասարգադի մէջ գտնուած կիւրոսի արձանը՝ մեծամեծ թեք կը կրէ. Պերսեպոլիսի մէջ գտնուած Դարեհի գերեզմանին վրայ՝ այս արքայն նկարուած է աստուածութեան մ'առջև՝ որ քառորդ է։ — Ինչ աւելի բնական քան երազութեան իբր օրինակ գործածել վարագ աստուածը, որ իբր որսի պաշտպան, իբր սլաքներու թռչնը իւրացնող՝ աստուածներէն ամենէն սրաթեք պէտք էր նկատուի։

Վարագի մարդակերպ աստուածութեան մը փաստ է նաև վարագակնիք բացատրութիւնը. «ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեան Պարսից՝ աղ կնքել վարագ նկարագիր մատանեաւ» (Բուզ.), և Ուուպ. «Մատանի ունել վարագագիր. վճիռ կնքեալ վարագագիր մատանեաւ»։ — Յարդ այնպէս ընդունուած է՝ թէ հոս ալ կիճի մասին է խօսքը. բայց Պարսից քագառոր մը իր ամենէն նուիրական խոստումը տուած պահուն՝ պէտք չէ՛ր աւելի աստուածութեան մը պատկերով հաստատել իր երդումը։ Կիճը, որքան ալ սրբազան ենթադրուի, չէր կարող զոհացնել երևակայութիւնը մարդկութեան այն սերունդներուն՝ որ հրեմմ իրարու արիւնը կը ծծէին՝ երդման հաստատութիւն տալու համար։ Բայց հնագիտութիւնն է որ շօշափելի փաստերով պիտի լուսարանէ այս կէտը։ Պարսից ըով «մատանիև արքունական իշխանութեան խորհրդանիշն էր» (Huart),

և այս պատճառաւ մատանին նկարուած
կը զանուի պարսկական այն ամէն քան-
դակներու մէջ՝ ուր կը խօսուի արքունա-
կան իշխանութեան մասին, Գարեհի վե-
րոյիշեալ գերեզմանին վրայ՝ որ է Պեր-
սեպոլիս՝ թագաւորին առջև նկարուած է
մատանի մը։ Այս արդէն կը ցուցնէ թէ
մեր նախնեաց «Վարդգանիք մատանի»-ն
հասկնալու չէ՝ իբր մատանիի ձեւով կնիք
մը՝ որուն վրայ վարագի պատկեր կար,
այլ կնիք մը՝ ուր վարագը և մատանին
նկարուած էին, այլապէս Պարսից արքա-
ները պիտի գործածէին իրենց ստորագրու-
թեանց մէջ պատկեր մը՝ ուսկից բացա-
կայ պիտի ըլլար իրենց խորհրդանշը։
Արդ, պարսկական քանդակներու մէջ՝ ուր
այս մատանին կայ՝ երէքէ կիճէի պատ-
կերը չի՝ գտնուիր, ինչպէս կը սպասուէր՝
վարդգանիք բառին մէջ անասունի պատ-
կերն երթադրելով, այլ քեառոր աստուա-
ծութիւն մը՝ որ բռնած է մատանին։ Գիտ-
նականները ցարդ Արամազդ համարած են
այդ աստուածութիւնը՝ վարագի անտեղեակ
ըլլալով, մինչ եթէ մեր պատմիչներու
պարսկական կնիքներու մասին ընծայած
վկայութիւնները ծանօթ ըլլային իրենց,
անտարակոյս վերջինս պիտի նշմարէին
անոնց մէջ, մանաւանդ որ այդ աստուա-
ծութիւնը զգեցած չէ աստեղագարդ վե-
րարկուն՝ որ յատուկ է Ահուրամազդայի։
Գարեհ նկարուած է իր գերեզմանին վրայ
իբր «աթորթոդ սրբազան կրակին» որ զետե-
ղուած է իր առջև, մինչդեռ Ահուրա՝
— մազդա օդին մէջ սաւառնելով լայն թե-
ւերով, և գօտին շրջանակէ մը շրջապա-
տուած՝ կ'օրհնէ իր պաշտողը» (Huart).
«Սասանեանց ժամանակի ամենէն հին խո-
րաքանդակը կ'ընծայեն ոմանք Շապուհ
Ա.ի, և ուրիշներ՝ Արտաշէրի. նա կը ներ-
կայացնէ թագաւորն և Ահուրա—մազդան,
երկուքն ալ ձիու վրայ, դիմացէ դիմաց.
վերջինս իրեն կը կարկառէ թագաւորու-
թեան խորհրդանշ մատանին. թշնամի-
ներու դիակները թաւալզուր փռուած են
իւր ոտքերուն ներքեւ»։ Այս վերջին հան-
գամանքը աւելի ևս կը ցուցնէ թէ ո՛չ Ա-

րամազդի, այլ պատերազմի և որսի սա-
տուծոյ մը վրայ է խնդիրը, և Վարսդ
աստուածութիւնը մատանւոյն քով։

Վարագի որսական աստուածութիւն
մ'ըլլալու մէկ յիշատակը մնացած է նաև
Հայոց պատմութեան մէջ՝ Տրդատայ զրոյցի
շնորհիւ։ Կ'ըսուի ընդհանրապէս թէ Նա-
րուզդոդնոսորի դէպքին նմանութեամբ կազ-
մած է զայն Ագաթանգեղոս. բայց ի՞նչ
եղած է շարժառիթ և թելադրիչ այդ բաղ-
դաստութիւնն ընելու։ Տրդատ որսի կ'եր-
թայ. ճոխաբար նկարագրուած են իւր պա-
տրաստութիւնները. յաղթանակներով հը-
պարտ՝ վերադառնալու պահուն՝ յանկարծ
կը վարդապանայ, Ըստ Հ. Յ. Գաթրոնեանի
Հ. Բ. Սարգսեանի և ուրիշներու, նիւթական
կերպարանափոխութեան մասին չէ խօսքը,
այլ երևակայականի մը. Տրդատ՝ յիմա-
տութեան ըրպէ մ'ունեցած է՝ ուր ինք-
զինք կինն մը կարծած է։ Ըստ մեզ՝ Տըր-
դատ հպարտութեան վայրկեաններ ունե-
ցած է միայն՝ իւր յաղթական դարձին
ժամանակ՝ ուր ինքզինք Վարագ կարծած
է, որսի աստուածութիւնը. երգերու մէջ
«սէգ Տրդատ»-ի համար յիշուած այդ
խորիտանքը բաւական եղած է Ագաթան-
գեղոսի երեւակայութեան՝ անհեթեթ տե-
սարան մը ներկայացնելու՝ Նարուզդո-
նոսորի գոռոզութեան յիշատակով։ Վա-
րագ գործածուած է նաև իբր տիտղոս.
այսպէս Վարագ—Տրդատ. զայս մէկ անուն
համարելու չէ, որովհետև Վարագ և Տի-
ր աստուածներու անունները չէին կարող
միանգամայն դատ (տուրք, պարզև) մակ-
դիրին միանալ, այլ պէտք էինք ունենալ
կամ Վարագդատ կամ Տրդատ. արդ բա-
ւական էր որ Մեծն Տրդատ Վարագ տիտ-
ղոսը գործածած ըլլար՝ որպէսզի Ագա-
թանգեղոս այդ անունը նխրականացնելով՝
յառաջ բերէր իւր զրոյցը։

Այսպէս Վարագ որսի թեւաւոր աստուա-
ծութիւն մ'էր. նոյն է նա Վարժ աստուա-
ծոյն հետ՝ զոր մարդացուցած է խորենացի
իւր քաջ որսարդ և նախահայր Վարաժ.
նունեաց, և նոյն՝ Ստրաբոնի Վարիսի հետ,
որովհետև սա Վարժ անուան տառագրու-

թիւնն է միայն, և կը պաշտուէր Ուտիքի շրջակայ երկրի մը մէջ՝ ինչպէս է վա-
րաժնոսիրքը Հրազդանի ասիւնուն շուրջ՝

Վարիս անծանօթ մնացած է. իբր որսի
աստուածութիւն՝ պէտք է որ նա իր բա-
զինն ունեցած ըլլայ ո՛չ եթէ մեծ քա-
ղաքներու մէջ, որոնց պատմութիւնը կը
ներկայացնեն մեր հեղինակները, այլ գե-
ղեցկազոյն տաճարներու՝ որսի անտառնե-
րուն մէջ. մուսացութեան պիտի դատա-
պարտուէր ազնուապետական աստուածու-
թիւնը, որ կ'ապրէր հեռի ժողովրդեան
սրտէն:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՆԱԿԱՆ

ՆՈՒԱՀԱՅԱՍՏԱՆՅԻՆԵՐՈՒ

ՔԱՂԱՔԱՅԱՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Կ Ր Օ Ն Ք Ը

ՄԱՆՐԱՄԱՆԵԼԷ առաջ, հոս լաւ կը
համարիմ թարգմանել Մասրերոյի մէկ
նկարագրութիւնը ուրարտեան քաղաքա-
կրթութեան մասին:

« Իրենց քաղաքները, կը գրէ ան, փո-
քրիկ էին, նոյն իսկ թագաւորանիստ քա-
ղաքները, զորս չէր կարելի բաղդատել
Ասորեստանի կամ Արամիի քաղաքներուն
հետ: Մովորաբար քառակուսի երկայնու-
թեամբ կ'երեւէին անոնք, առաւել կամ
նուազ ճշտութեամբ նկարուած: Անոնց
պարիսպները կառուցուած էին կոշտ կեր-
պով՝ քառանկիւն քարի զանգուածներէ, և
կանոնաւոր խաւերով իրարու վրայ նստած,
բայց առանց շաղախի և ոչ ուրիշ ո՛ր է
զօդի... Մասնաւոր և հասարակաց տու-
ները բաւական պարզ յորինուածք մ'ու-
նէին, քարէ կամ աղիւնէ ուղղանկիւն
տուփեր, դուրսէն մերկ և ցած դռներով
անխառնուած. բայց երբեմն ունէին
նախկին կը բռնէին. հարթ տանիք մը կը
պսակէր ամէնը, կամ յաճախ երկու զառի-
թափերով տանիք մը, որ հարթ երդիքէն
աւելի կը յարմարի ձմրան անձրեւներուն
ու ձիւնին գիմադրելու համար: Իշխանա-
կան պալատները մասնաւոր բնակութիւն-
ներէ կը զանազանուէին մասերու ծաւալովն
ու յորինուածքի աւելի մանրանկատ խնամ-
քովը: Երբեմն անոնց կը յարմարցնէին
սինազարդ ճակատ մը, զարդարուած քան-
դակաւոր մետաղէ սկաւառակներով կամ
վահաններով: Արձանագրութիւններով ա-
կօսուած սալաքարեր կը ծածկէին ներքին
սրահներուն պատերը: Չենք գիտեր սա-
կայն թէ թագաւորները իրենց ձօնագրու-
թեանց ու իրենց յաղթութիւններու պատ-
մութեանց կը միացնէին նաեւ մղուած
պատերազմներու և զրաւուած միջնաբեր-
դերու ցանկը: Կահկարասիները կը նմա-
նէին Նիւնէի տուններու կարամիներուն,
բայց նուազ ճոխութեամբ, և թերեւս ա-
նոնց ամենէն թանկագին մասերը բերուած
էին Ասորեստանէն, կամ արամական ար-
հեստանոցներէն:

« Տաճարները կը թուի թէ շատ քիչ
կը տարբերէին պալատներէն, գէթ դուրսէն
դիտողին համար: Անոնց որմանութիւնը
(maçonnerie) աւելի կանոնաւոր էր և
դիրքը աւելի գիտնական: Գաւթի ճամ-
բան կը խափանէին պղնձէ աւազանն ու
արձանները: Կարասիներն էին սեղաններ
կամ բազմիկներ, նուիրման քարեր, մարդ-
կային կամ անասնական կուռքեր, խառ-
նարաններ՝ եփրատեան սրբարաններուն

1. Ս. Ներսէսի վարքին մէջ ունինք վարածկու-
միջ բառը (իմանալի վարածմանից, ան'ս Հ. Գ. Նա-
հապետեան «Ուղղագր. ազգ. մատենագրաց»), որ յայտ-
նապէս կը ցուցնէ թէ վարած և վարած ձեւերը կրնա-
յին զիրար փոխանակել, և թէ պատերազմի և որսի
աստուծոյն պսակները կը քալէր բանակի առնէին՝ ազեղ
ի ձեռնին (Վազինապարօջ) անս Հ. Նահապ. «Ուղղ.»)

իր անձնաւորում քաջ սազմիկի, իր զիցական նշանա-
կութիւնը կորսնցուցած:

2. Այս յօդուածը Թ. Գլուխին է մօտ օրերէն հրա-
պարակ երեւելիք գործի մը, որուն անունը պիտի ըլլայ
« Հայաստանի եպիսկոպոսները եւ յիւրեց քաղաքակրթու-
թիւնը, քննական ուսումնասիրութիւն »: